

КОЛИ Я ПОМИРАВ

ІНШІ КНИЖКИ СЕБАСТ'ЯНА ЮНГЕРА УКРАЇНСЬКОЮ

Плем'я

Про повернення з війни і належність до спільноти

Свобода

СЕБАСТЬЯН ЮНГЕР

КОЛИ Я ПОМИРАВ

РОЗДУМИ СКЕПТИКА ПРО ЙМОВІРНІСТЬ
ПОТОЙБІЧНОГО ЖИТТЯ

*Переклала з англійської
Поліна Ткач*

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2025

Зміст

<i>Пролог</i> Ми НА ТЕБЕ ЧЕКАЛИ	9
Що	19
Як	73
<i>Від автора про донорство крові</i>	124
<i>Подяки</i>	125
<i>Джерела</i>	127

Моїм добрим друзям Джону Фальку
і Тіму Гетерінгтону, які відійшли в засвіти
НАДТО РАНО

Ми на тебе чекали

Я в новому теплому гідрокостюмі сидів навпочіпки на пляжі, натирав воском свою дошку для серфінгу Al Merrick із трьома плавцями й спостерігав, як бурхливі січневі буруни розбиваються об піщаний берег. Твердий від льоду пісок всіяли наслідки шторму: пастки на омарів, уламки дерев'яних конструкцій, буї, сітки, мертва риба та чагарники, повиривані з дюн штормовими припливами. Було трохи морозно, градусів п'ять, антициклон розігнав хмари й приніс холодний північно-західний вітер, який добре тримав і надимав піки хвиль, перш ніж вони навалювалися. Хвилі здіймалися високо над головою — я на таких вже катав, але влітку; я й гадки не мав, що зимова хвиля розбивається геть по-іншому. Хоча міг би здогадатися за підказками: від донного піску, який злизували плечі хвиль, вони ставали брудно-бежевими, а захоплене повітря виривалося крізь їхні спини, щойно вони вдарялися об берег. Цього пізнього січневого ранку посеред тижня на пляжі не було ні душі. Я підвівся, сунув дошку під пахву й побрів у воду.

На мені були неопренові боти й капюшон, але вода виявилася напрочуд сильною: навіть дрібні хвилі збивали з ніг. День тому лютував норд-ост, який ще гнав до берега ідеальні штормові хвилі, котрі билися об нього з такою силою, аж вода бурлила, а тоді її накривала інша хвиля. Я зачекав, доки група хвиль омила піщану

косу, а потім відштовхнувся в бік обрію, сподіваючись запливти якомога далі, перш ніж надійде наступна хвиля. Мене віднесло на глибоководдя між піщаними косами, але великі хвилі заважали бачити, що попереду.

Зрештою я дістався спокійнішої води й сів на дошку обличчям до сонця, піді мною гойдався й перекочувався океан. Порожній пляж, пошарпаний зимовими штормами, здавався страшенно далеким. Кілька разів я намагався спіймати хвилі, але вони здіймалися і спадали так швидко, що серце вистрибувало, і я щоразу відпливав. Не знав, що взимку мілина стає крутішою, і коли її торкаються хвилі, то стрімкіше кидаються вперед, а щільніша холодна вода б'є сильніше. Тому зимові хвилі значно потужніші й небезпечніші. А ще в холодній воді складно надовго затримати дихання: повітря вистачає щонайбільше секунд на двадцять, може, тридцять. Єдиний спосіб урятуватися від могуті стихії, що на тебе насувається, — зісковзнути з дошки й глибоко пірнути, але, якщо температура води низька, через брак повітря можна не дочекатися, коли турбулентність ущухне. У мене, тридцятирічного чоловіка, що майже двадцять два роки серфив у цих місцях, навіть думки не промайнуло, що я можу зустріти тут смерть.

Минуло пів години, і я побачив величезну хвилю, яка почала набирати силу ще далеко в океані. Поки вона насувалася з повільною рішучістю вбивці, стемніло. За нею вишикувалися інші піки, наче шерехи війська, що наступає. Якщо хвилі починали здійматися так далеко, вони ставали справжніми монстрами, і я не знав, чи то несамовито гребти вперед і перескочити через них, чи просто лишатися на місці й узяти на себе удар. Я зупинився і сів на дошку, щоб заспокоїтися перед атакою. Попереду йшла хвиля: вона здіймалася, наближалася і врешті вибухнула просто переді мною — гіршого годі й уявити. Ніхто не міг мені допомогти. Вдихнувши, я зісковзнув із дошки й пірнув на дно.

Сила була приголомшливою, і я зловив себе на думці: *це, мабуть, якась помилка*. Страхувальний ліш одразу обірвався. Буруни

підкинули мене вгору, передумали, понесли вниз, зробили мною сальто, зірвали капюшон, насипали піску в гідрокостюм і били, як мені здавалося, зі справжньою злістю. Я опинився в критичній ситуації, не розрізняв, де небо, де земля, а повітря в легенях закінчилося майже відразу. Зазвичай енергія хвилі, навіть великої, розсіюється за кілька секунд, але зараз усе було інакше — вона не вгавала. Я був потрібен хвилі, яка й далі жадала вовтузити мене в темряві, доки я не зроблю свій останній вдих під водою.

Найбільше мене вразила зловісність усієї ситуації: *я? Нащо тобі я?* Я був молодий і навіть уявити не міг, що світ вбиває людей так буденно. Дивно, але пригадалося, що в раковині на кухні скупчився брудний посуд, якому хтось муситиме дати раду. На робочому столі — матеріали й нотатки до книжки, яку сподівався написати. По підлозі був розкиданий робочий одяг. Я фактично отаборився в літньому будинку батьків, які мешкали більш як за сотню кілометрів. Будинок не утеплювали, а плінтусними обігрівачами, що тягли багато електроенергії і грошей, я майже не користувався. У приміщенні ходив у стьобаній спецівці з парусини, а спав у вовняних шапці й светрі. Аж надто морозними ночами питна вода у склянці бралася льодом. Мене не турбувало практично нічого. А тепер здавалося, що все скінчено.

Поки ця гідравлічна бетономішалка крутила мною на всі боки, я зрозумів, що картинка — коло сірого світла, яке бачив, розплющуючи очі, — почала звужуватися. А ще відчув спазм у горлі й зрозумів, що завершиться він останнім судомним вдихом. Мені ще не випадало бути так близько до ролі потопельника, але мій організм чомусь усе знав. Він знав, що означають усі ці симптоми, що муситиме робити далі й чим усе скінчиться.

Коло світла стислося до шпички, а здушене горло ледь опиралося. У голові розпачливо снувало: *ні, ні, ні*. А потім я відчув, як тиск жахливого гідравлічного механізму ослаб — не надто, але достатньо, щоб зрозуміти, куди мене спрямовує плавучість гідрокостюма. *То* був шлях нагору: мені б ще протриматися,

і я виживу. Гідрокостюм тягнув до поверхні. Я зробив кілька поштовхів. Підплив ще вище. Навколо розвиднювалося. Зелені кольори змінилися білими. Довкола була піна. Довкола було повітря. Довкола було життя.

А потім я побачив, як наближається наступна хвиля: така сама велика і зловісна. Видихнувши, я набрав у легені повітря і знову пірнув.

Коли мені було під тридцять, я підробляв обрізуванням дерев. Платили за роботу добре, але сказали, що як працюватиму довго, то травми не уникнути. Так і сталося. Я видирався на дерево, закинувши на нього п'ятнадцятиметрову мотузку або впираючись у стовбур дереволазами, а потім бензопилою розпилював його по частинах. Нерідко гілки чи секції стовбура доводилося обережно спускати, попередньо закріпивши, щоб не пошкодити внизу будинок або що. Я міг спилити дерево так, що колода падала не далі, ніж воно росло. Міг розпиляти й спустити кожну секцію тридцятиметрової білої сосни, ледь торкнувшись газону. Я боявся висоти, але навчився не дивитися вниз, просто зосереджувався на чомусь поперед себе і перевіряв, чи надійно зафіксував страховку. Бензопили натомість мене не лякали, аж поки, працюючи на середньої висоти в'язі, я порізав ахіллове сухожилля. Після цього випадку страх до бензопил не з'явився, але поведився я з ними набагато обережніше.

Я використовував нейлонову мотузку, яка витримувала навантаження до трьох тонн. Щоб зберігати статичне положення під час роботи, в'язав схоплювальний вузол: він ковзав уздовж мотузки, але фіксувався, коли я на ній повисав. Карабіни витримували майже таке саме навантаження, як мотузка й обв'язка, якою я прикріплювався до дерева. Інакше кажучи, коли я вмикав бензопилу на висоті двадцяти п'яти метрів, моє життя оберігали могутні сили.

Обрізування дерев екзистенційно привабливе тим, що ваша доля — цілковито у ваших руках. Ставки високі — ваше життя, — але,

як і в шахах, випадкових ходів немає. Ви вповні володієте інформацією, від якої залежить ваше виживання, і якщо не вижили — звинувачуйте тільки себе. Інша справа — кермувати, літати, вести бій або навіть переходити вулицю на зелене світло. Силу тяжіння, інерцію, силу тертя та динаміку ваги на кінці мотузки можна осягнути й проконтролювати. Забув застібнути карабін на мотузці — *довбень, довбень, довбень*. Зрізав верхівку, а вона завалилася на мене — неприпустимо. Коли верхівка завалюється у ваш бік — через невдалий зріз чи порив вітру, — то спочатку притискає шину бензопили. Ви маєте відкотитися вбік, тримаючи увімкнену бензопилу так, щоб коли верхівка врешті відірветься, вона вас не травмувала. Завдання здійсненне, але приємного мало.

Якось зателефонувала жінка, на подвір'я якої впав величезний старий червоний дуб. Вона розповіла, що саме мила посуд, коли почула тріск і, глянувши вгору, встигла побачити, як падає дерево. Того дня погода видалася безвітряною. Стовбур повністю виїли терміти, і якби я працював на дереві в той момент, то загинув би. Це перше дерево, на якому моє життя могло опинитися в руках долі, хоча сам знаю хлопця, який прив'язався до гілки з прихованою протрухлою кишенею, що зламалася під його вагою. Він пролетів три метри, а потім його смертельну подорож раптом зупинило розгілля, за яке ця гілка перечепилася. Я запитав, що ж він удіяв, коли припинив гойдатися, а він відповів, що знову видерся на верхівку й повернувся до роботи.

Хоч-не-хоч, а взаємин зі смертю не уникнути. Навіть якщо гнати від себе думки про неї — це теж своєрідні взаємини. Дізнаючись про смерть інших, ми прокручуємо в голові варіанти власної, а сум, який при цьому відчуваємо, корениться в надії, що з нами подібне — автокатастрофа, утоплення, рак — не трапиться. Надзвичайно корисна ілюзія. Деякі люди занурюються в неї ще глибше: свідомо ризикують, так начебто досягши успіху там, де діло пропадає, вони відчують, що можуть впливати на власне життя. Насправді таке сприйняття хибне, але дивна особливість

психіки полягає в тому, що у хвилини відчайдушної боротьби за життя ми забуваємо про смерть. Ми занадто заклопотані.

Смерть — найбуденніше, що з вами трапиться, але водночас і найнезвичніше. Із живої мислездатної істоти ви перетворитеся на порошок. Ніщо в житті не може підготувати вас до такого переходу. Смерть, як і народження, приходить за власним розкладом — її не зупинити, а отже, ні сміливістю, ні хотінням тут не зарадиш, хоча й те, й інше страшенно розраджує. Вона виповітрує безслідно: здається, ніби нас ніколи не існувало, але без смерті життя, яке ми *таки* прожили, загубило б свій сенс у нескінченності. Одне з базових завдань життя — виживати, інше — шукати смисли. Ці завдання певною мірою перебувають на різних полюсах. Складно переоцінити значущість деяких подій — пологів, битв, стихійних лих, — чого не скажеш про менш ризиковані. Але коли на кону не стоїть майже нічого, хай би як приємно (або ні) було грати в гольф, значущість такої події мізерна. У цьому контексті любителі гострих відчуттів — насправді «любителі шукати сенси», а шукачі небезпеки — насправді «шукачі наслідків». Позаяк у підсумку на нас очікує смерть, саме кінечна реальність сповнює наше життя сенсом.

3 жовтня 2021 року о 23:35 шістдесятишестирічна Рут Гамільтон з містечка Голден, що в Британській Колумбії, прокинулася від гуркоту: метеорит розміром з «величезний кулак» пробив дах і приземлився на квітчастій подушці акурат біля її голови. Метеорит мчав космічним простором мільйони, а то й мільярди років. Математичний розрахунок не випадкової траєкторії його польоту можливий за умови відомих змінних. Але, на відміну від обрізування дерев, кількість цих змінних майже незліченна. Життя Гамільтон урятувало випадкове положення голови на подушці. Залишок ночі вона провела в кріслі: сьорбала чай і споглядала каменюку в ліжку.

Ця випадковість якнайкраще проявляється під час бойових дій. Одного разу на невеликому американському блокпості

в Афганістані я притулювся до мішків з піском, коли відчув, як по щогі хльоснули піщинки. Швидкість кулі випереджає швидкість звуку приблизно вдвічі, тож у ціль вона влучає ще задовго до того, як пролунає постріл. Зазвичай пост атакували з відстані понад пів кілометра, яку звукові хвилі долали більш як за секунду. Відчувши, що мені в обличчя жбурнуло піском, я тільки й встиг подумати: *якого біса?* — а тоді почув здаля брязкіт і скрекіт кулеметної черги. Обстріл, жертвою якого я міг стати на перших секундах, тривав з невеликими перервами години. Точно як у випадку з Рут Гамільтон із Британської Колумбії: ще кілька сантиметрів — і я вже ніколи ні про що не довідався б.

За кілька днів ми потрапили під обстріл під час пішого патрулювання. Зусібів долини нас накривали шквальним вогнем, від якого годі було сховатися. Я намагався знайти прихисток за падубом, ледь товщим за мою руку. Від куль, які розтинали зелень над головами, осипалися клапті листя, а під ногами здіймалася курява — ще одна випадковість. Цілий рік, чи то на передовій, чи в тилу, випадковість ходила за мною назирці — але я не міг дозволити собі на цьому зациклитися.

Ще за кілька років мій друг і колега, з яким ми працювали в Афганістані, британський фотограф Тім Гетерінгтон, поїхав висвітлювати громадянську війну в Лівії. В останній момент я був змушений вийти з гри, тож у засекречену нічну подорож на човні Тім вирушив сам. На берег Місрати він зійшов уранці, а вже по обіді потрапив у бойову сутичку. Двоє приречених солдатів ворожої армії опинилися в пастці будівлі, охопленої полум'ям, і кидали останні ручні гранати в сходову шахту. За кілька кілометрів від лінії фронту облаштували безпечний притулок для журналістів, куди Тім і подався, а коли повернувся під вечір, потрапив під обстріл з 81-міліметрового міномета, який саме почали війська Каддафі. Один боець втратив ногу. Британський фотограф задкував, хитаючись і тримаючись за живіт, щоб не розгубити по дорозі власні кишки. Американському фотографу

на ім'я Кріс Гондрос у потилицю влучив шматок шрапнелі, який його не вбив, але безнадійно пошкодив мозок. Тімові в пах прилетів дрібний уламок металу, утім, дарма що дрібний — він розірвав артерію.

Загиблих і поранених завантажили в пікап, і водій помчав до місратської лікарні. Тім стікав кров'ю в кузові авто, задивившись у блакить середземноморського неба. Останні слова — «Благаю, допоможи» — він промовив до іспанського журналіста, який сидів поряд. Чи знав Тім, що помирає? Чи відчував страх? Коли його привезли до лікарні, пульс уже не промацувався. Медсестри миттю домчали його до реанімаційної зони, де зробили непрямий масаж серця, але повернути до життя так і не змогли. Пам'ятаючи про внесок Тіма в документування афганської війни, американські військові запряглися будь-що-будь вивезти його тіло з Лівії. Тіма поховали в Лондоні погожого весняного дня. Службу провели в церкві Непорочного Зачаття в Мейфері, де його закрита труна стояла на вишукано оздобленому помості перед кафедрою священника. Близькі чоловіка одне за одним підходили віддати шану.

Повернувшись із Лондона додому, за кілька тижнів я виявив, що живу тепер у геть іншому світі — тьмяному, безбарвному, без особливої надії чи любові. Усупереч будь-якій логіці, я переконав себе, що винен у Тімовій смерті і що замість нього мав загинути я. Іноді навіть ловив себе на думці, що *йому* пощастило вмерти молодим, а я мав випити цю чашу сповна. Потім усе пішло шкереберть. Розпався мій перший шлюб. Помер батько. Хлопець, який був за шафера на моєму весіллі, винайняв авто, заїхав до магазину спорттоварів, придбав рушницю і вкоротив собі віку на парковці.

Утім, випадковість може виявитися не лише вбивчою, а й рятівною. Одного вечора я сидів у велелюдному нью-йоркському барі й угледів жінку, яка чомусь здалася знайомою. Неможлива річ — раніше ми не зустрічалися, — але в мене з'явилось враження, що я її знаю. Згодом вона розповіла, що і сама так почувалася.

Ми ошелешено презирнулися і вже зовсім скоро завели розмову. Я дізнався, що Барбара, а саме так звали цю жінку, в якій часом прохоплювався ірландський акцент, працювала драматургинєю. Коли вона народилася, її батькові вже йшов шостий десяток. Він устиг пройти піхотинцем крізь горнило Другої світової на теренах Європи, а повернувшись звідти, стати мером рідного міста й батьком дванадцятьох дітей, серед яких Барбара була наймолодшою.

Дивну розраду принесла ця розмова: здавалося, що ми давно втратили зв'язок і аж тепер шляхи наші знову перетнулися. Урешті ми побралися і народили доньку, а потім — ще одну. Жили ми то в Нижньому Іст-Сайді на Мангеттені, то в старому будинку в масачусетських лісах. Одного разу я сказав своїй тоді дворічній доньці, що люблю її, і запитав, чи знає вона, що значить «любити». «Так, татку, — відповіла вона. — Любити значить залишатися тут».

Саме так. Але на мене чекала чергова хвиля.

Є неспростовна (і недоведена) гіпотеза: коли людина тоне, то починає до дрібниць фантазувати про своє майбутнє, намагаючись відгородитися від справжніх подій. Втрачається відчуття часу, і людина насолоджується цією фантазією так, ніби це продовження колишнього життя. Багато років по тому, як я ледь не втопився, мені спало на думку, що, може, я й *досі* тону, але не усвідомлюю цього. Напевне, мій знекиснений мозок просто навіював фантазію, яка за відчуттями тривала десятиліттями, а в реальності — лише кілька хвилин, а то й секунд.

Друга хвиля була величезною, але чомусь не такою сильною, як перша, і за кілька секунд я випірнув та повільно поплив до пляжу. Хиткою ходою вибрався на берег і, звалившись на пісок, утупився в небо. Лежав я приблизно там, куди хвилі могли викинути моє мертве тіло. Яка ж блакитна височінь, які білі хмари. *Ти більше ніколи б не побачив хмар*, подумалось мені. *Ти більше ніколи б не побачив нічого.*

Я лежав на промерзлому піску й уявляв, що загинув: розкинуті руки, забитий піском рот, спорожнілі очі. Хтось вигулюватиме собаку й, випадково побачивши мене в гідрокостюмі, сплутає з мертвим тюленем. Моє авто з гаманцем у бардачку стояло на парковці. Поліція без проблем розпізнає мене за водійським посвідченням. У будинку батьків пролунає телефонний дзвінок — мама візьме слухавку. Спершу вона не зрозуміє. Потім — закричить. Кінець-кінцем зателефонує на роботу батькові, якому теж доведеться продертися крізь розгубленість, жах і потрясіння.

Новина облетить тісне коло людей, котрі мене любили, і ширше — тих, хто просто мене знав. З Англії прилетить сестра і разом з батьками зайде до нетопленого літнього будинку, де в раковині височить гора тарілок, а над дверима поприбавано армійські ковдри, які утримували тепло. Письмовий стіл, що його я змайстрував з будівельних козлів і шматка фанери, завалений дослідженнями з усіх питань, які, на мою думку, стосувалися смерті на морі: метеорології, океанографії, фізики руху хвиль, остійності суден та втоплення. Я писав про риболовецьке судно, затонуле 1991 року в районі Великої Ньюфаундлендської банки разом із шістьма членами екіпажу, і прагнув якомога докладніше відтворити їхні останні дні, години й хвилини.

Я не знав особисто жодного із чоловіків, але завдяки своїм розвідкам познайомився з їхніми братами та сестрами, подружками та матерями. Зрештою процес пошуку став такий нав'язливо неприємний, що переслідував мене уночі — чоловіки час від часу навідували мене, навіть коли я спав. Один особливо яскравий сон я запам'ятав: прогулюючись уздовж пляжу, куди їздив серфити, запримітив, що вони всілися колом на піску. Я зніяковів, упевнений, що чоловіки злі на мене через книжку, яку я про них пишу, але вони просто махнули мені, запрошуючи приєднатися до компанії.

Здавалося, що вони кажуть: «Не хвилюйся. Ми на тебе чекали».

Що

Одного вересневого ранку, коли моїй першій доньці було два з половиною, а хатні справи, переробити які годі було й сподіватися, тягнулися без кінця-краю, у мене ні сіло ні впало заболів живіт. Раптове нестерпне печіння під грудиною змусило мене випростатися і вхопитися за живіт рукою. Такий біль я відчув уперше, і чомусь промайнула думка: *це саме той біль, після якого дізнаєшся, що лишилося тобі недовго.*

Гойдалки з болем тривали місяцями. Його можна було терпіти, і водночас, хоч як дивно, він виснажував. Іноді я аж присідав через нудотне відчуття жару — стугонливе печіння праворуч від серединної лінії, майже під ребрами. Як і більшість, я залишав без уваги чимало неприємних відчуттів — від гриж, камених у нирках, зламаних ребер, розірваних сухожилків, марафонів, бойових патрулювань, поранень бензопилою, — і цей біль не став винятком.

За кілька місяців народилася друга донька, а ще кілька місяців по тому почалася епідемія коронавірусу. Старша, Зена, ще не ходила до школи, тож ми змогли перебратися з Нью-Йорка до усамітненого маєтку на Кейп-Коді. Наш будинок, споруджений 1800 року, стояв у кінці ґрунтової дороги, а навколо височіли соснові ліси, власність федерального уряду. Частину території займала органічна ферма, на якій господарювали друзі, що

також мешкали в маєтці. Ми заготовляли, сушили, а потім кололи дрова, відганяли від курників койотів і лисиць, продавали продукти та прибирали дерева, повалені впоперек доріг буревіями.

Лагідну зиму змінила холодна нескінченна весна, а червень приніс спеку й південно-західні вітри, від яких по обіді воду в бухті вкривали брижі, а калюжі та підвіконня — яскраво-зелений пилок. Через коронавірус Зена не спілкувалася з іншими дітьми, а людська раса для неї обмежувалася переважно мною, моєю дружиною, парами з ферми та родиною вгору по дорозі з двома дівчатами-підлітками. Якось ми із Зеною вирушили помалювати крейдою на асфальтованій дорозі, а наступного ранку повернулися перевірити, чи пережили малюнки зливу, що періщила аж до ранку. Від Зениних зусиль не залишилось ані сліду.

«Дощик не вчинив би так, якби побачив, які вони гарнющі», — сказала Зена. *Ось у чому проблема*, подумав я: ми поняття не маємо, чи помічає нас Всесвіт узагалі, що вже казати про те, чи є йому до нас діло. Набагато пізніше, коли я намагався зрозуміти, чому цілих пів року ігнорував біль у животі, то спромігся на єдине пояснення: я повірив у те саме, що й моя донька, але в дорослій версії. *Звісно, Всесвіт не стирає з лиця землі хороших людей безпричинно*, подумав я. *Звісно, Всесвіт не стирає з лиця землі батьків малечі*.

Одного раннього ранку, коли за вікном спальні тільки-но почали вимальовуватися обриси світу, мене висмикнуло зі сну видіння: моя дружина з доньками ридають в обіймах одна одної, а я в цей час дивним чином завис над їхніми головами. Я кричав і махав руками, але вони навіть не підозрювали про мою присутність. Звідкись прийшло усвідомлення, що я відійшов в інший світ і вже нічим не можу їх розрадити; вони назавжди стали недосяжні для мене. А ще виявилось, що помер я через несерйозне ставлення до життя. *«Ти міг робити що завгодно — хай навіть*

у шахи грати, — а натомість вирішив померти», — так пояснив мені голос. Я легковажив, а тепер було запізно.

Я прокинувся охоплений душевною мукою і соромом. У сірому світлі, що пробивалося крізь вікно, мені вдалося розгледіти обличчя дружини й доньок. За ліжко нам правив великий матрац, покладений на долівці, і найчастіше Зена вкладалася між мною і Барбарою. Шестимісячна Анджела спала з іншого боку. Зрештою, я не відійшов в інший світ, а залишався в ліжку зі своєю сім'єю. Я підсунув руку під Зену, яка уві сні інстинктивно перевернулася до мене і вмостила голівку на моєму плечі. Відчув, як міжзоряну порожнечу смерті поволі заповнює людське тепло, доторк і подих. Із часом починають втішати вже не батьки, а діти, і для мене ця мить настала на світанку одного червневого ранку у віці п'ятдесяти восьми років.

Мій батько народився і виріс у Європі, але емігрував до Сполучених Штатів, коли Францію, де він мешкав із сім'єю, окупували німці. Напів'єврей по батьковій лінії, він заперечував будь-яку етнічну ідентичність, проте в Америці почав користуватися другим єврейським іменем, щоб виводити на чисту воду ксенофобів. Португальський суховантаж «Сан-Томе», що перевозив коркове дерево, доставив мого батька, на той час вісімнадцятирічного юнака, до порту Балтимора. На виході із зали прибуття з ним поспілкувався представник міграційної служби, який хотів дізнатися про його плани. Хлопець розповів, що йому до душі фізика, на що службовець відказав: «О, ну тобі пряма дорога до Бостона в МТІ. Там вчиться мій синок, і це найкращий виш у країні».

За Массачусетський технологічний інститут мій батько не чув, але добре знав про Гарвард, куди прагнув вступити всім серцем. І вступив би, якби голова приймальної комісії не припустився помилки: він похвалив тата за дуже високі тестові бали і пообіцяв зарахувати попри те, що заклад «вичерпав квоту на євреїв». Мій батько кивнув, вийшов на вулицю і вступив до МТІ.